

LUC DELVAUX EN AMANDINE PIERLOT

OSTRACAKUNST IN
HET OUDE EGYPTEN
UITGELEZEN FRAGMENTEN

| LANNOO

INHOUD

VOORWOORD DOOR LUC LIMME.....	5
-------------------------------	---

EGYPTISCHE OSTRACAKUNST

I .FIGURATIEVE OSTRACA IN HET OUDE EGYPTE	9
DEIR EL-MEDINA EN DE 'PLOEG VAN HET GRAF'	10
DE TECHNIEK VAN HET TEKENEN OP EEN OSTRACON.....	13
FIGURATIEVE OSTRACA: GEBRUIK EN THEMATIEK.....	15
II.DE FIGURATIEVE OSTRACA VAN DE KONINKLIJKE MUSEA VOOR KUNST EN GESCHIEDENIS.....	18
OORSPRONG EN ONTVANGST VAN EEN COLLECTIE.....	18
MARCELLE BAUD EN DE OSTRACA VAN DE KONINKLIJKE MUSEA VOOR KUNST EN GESCHIEDENIS.....	22
III.DE RESTAURATIE VAN DE OSTRACA VAN DE KONINKLIJKE MUSEA VOOR KUNST EN GESCHIEDENIS DOOR FRANCE OSSIEUR.....	23

UITGELEZEN FRAGMENTEN

I .KONINGEN EN GODEN: PROFESSIONELE TEKENINGEN	29
DE ZEGEVIERENDE RAMSES III.....	30
GEKNEVELDE VIJAND.....	32
EEN FARAO.....	34
DE FARAO ALS KIND.....	36
DE NAMEN VAN AMENHOTEP I EN DE GODIN RENENOETET.....	38
HORUSVALK.....	40
BANEDED EN ONOERIS-SJOE.....	42
AMON ALS RAM EN MOET.....	44
AMON-MIN.....	46
DE GODIN ASTARTE.....	48
DE GOD THOTH.....	50
PLATTEGROND VAN EEN HUIS.....	52
ONTWERP VOOR EEN GRAFWAND.....	54
TWEË ONTWERPEN VOOR PLAFONDVERSIERING.....	56
DOEMPALM.....	58

II. VROUWEN EN GAZELLES: OBSERVATIETEKENINGEN.....	61
VROUW ONDER EEN PRIEEL MET WIJNRANKEN.....	62
EEN DIENSTBODE.....	64
JONG MEISJE.....	66
EEN ECHTPAAR.....	68
WORSTELAARS.....	70
WAGENMENNERS.....	72
NUBISCHE SOLDAAAT VOOR EEN WAGEN.....	74
PAARD.....	76
KOEHERDERS EN STIEREN.....	78
JONGEN EN STIER.....	80
DARTELENDE KALVEREN.....	82
STIEREN.....	84
WOESTE STIER.....	88
JONGEN EN GAZELLE.....	90
GAZELLES.....	92
HYENA.....	94
JONGEN DIE EEN AAP VASTHOUDT.....	96
APEN EN EEN ZAK MET NOTEN.....	98
III. SLAGEN EN KATTEN: FANTASIETEKENINGEN	101
DE GODIN MERETSEGER.....	102
VERSTRIKT IN HET LIEFDESNET.....	104
JAKHALZEN DIE EEN TOOM GANZEN HOEDEN.....	106
KAT EN MUIS.....	108
MUIS DIE VAN EEN RIET DRINKT.....	110
DIERENFABEL.....	112
MUSICERENDE DIEREN.....	114
HARPSPELENDE AAP.....	116
FLUITSPLENDE EN DANSENDE AAP.....	118
SPREKENDE OF ZINGENDE GANS.....	120
DE TUINIERENDE AAP.....	122
EEN VIS MET MENSELIJKE TREKKEN.....	124
BIBLIOGRAFIE.....	126
INDEX VAN DE INVENTARISNUMMERS.....	128

VOORWOORD

Tijdens het Nieuwe Rijk (ca. 1550-1069 v.Chr.) leefde op de westelijke Nijloever in Thebe een gemeenschap van werklieden en kunstenaars die in de necropolis permanent betrokken waren bij de aanleg en de decoratie van de graven van koningen, koninginnen en hoogwaardigheidsbekleders. Voor het vervaardigen van schetsen en ontwerpen maakten de tekenaar en de schilder dankbaar gebruik van kalksteenscherven die ze in de omgeving van hun werkplek in overvloed aantroffen – bij het uithouwen van de onderaardse rotsgraven werden immers stapels steenpuin weggeruimd. Op deze scherven, in de vakliteratuur *ostraca* genaamd, tekenden en schilderden ze niet alleen motieven die ze nodig hadden voor hun werk in de necropolis, maar ook diverse tafereeltjes waarvan de thematiek en de stijl sterk afweken van de officiële kunst. Zodoende ontstonden talloze miniatuurkunstwerkjes die van een grote originaliteit getuigen.

Door reguliere en clandestiene opgravingen of door toevallige vondsten zijn, al dan niet via de antiquiteitenhandel, heel wat figuratieve ostraca in musea terechtgekomen. Toch zijn wereldwijd slechts een twaalfstal musea bekend die belangrijke verzamelingen van dit soort objecten in hun bezit hebben. Ons Jubelparkmuseum is er één van.

Omdat de op deze ostraca afgebeelde scènes vaak uit het leven gegrepen zijn en soms zelfs een humoristische of karikaturale inslag vertonen, staan ze dicht bij de hedendaagse mens en oefenen ze op het museumpubliek een grote aantrekkingskracht uit. Het wekt dan ook geen verwondering dat in het verleden geregeld op het Jubelparkmuseum beroep werd gedaan om enkele ostraca uit zijn verzameling ter beschikking te stellen van

grote tentoonstellingen in binnen- en buitenland, zoals *Kunst voor de eeuwigheid* (Leiden en Brussel, 1966) en *De Kunstenaars van de Farao's. Deir el-Medina en de Valleien der Koningen* (Parijs, Brussel en Turijn, 2002-2003). Ook zijn ze te bewonderen op de tentoonstelling *Schrijvers van contouren. Tekenkunst in het Oude Egypte* die, na het Louvre in Parijs, van september 2013 tot januari 2014 in het Jubelparkmuseum georganiseerd wordt. Het is de voorbereiding van deze laatste tentoonstelling die voor conservator Luc Delvaux aanleiding is geweest om een restauratieprogramma op te zetten, wat intussen al uitstekende resultaten heeft opgeleverd, en om samen met Amandine Pierlot, doctoranda aan de Université libre de Bruxelles, een mooi boekje samen te stellen waarin een ruime keus van stukken uit de Brusselse verzameling uitvoerig wordt toegelicht en, volledig in kleur, geïllustreerd. Zowel de geïnteresseerde leek als de egyptoloog zal er ongetwijfeld zijn gading in vinden. Ik feliciteer de auteurs en het restauratieteam van harte met dit lovenswaardige initiatief en spreek de hoop uit dat dit tevens de aanzet moge zijn tot een spoedige verwezenlijking van de plannen in verband met een gerenoveerde presentatie van de beschilderde ostraca in de permanente opstelling van het museum.

Luc Limme

Ereconservator van de Egyptische verzameling (Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis van Brussel)

Directeur van het Egyptologisch Genootschap Koningin Elisabeth

OSTRACAKUNST IN HET OUDE EGYPTE

I .

FIGURATIEVE OSTRACA IN HET OUDE EGYPTE

Een verpletterende meerderheid van de artistieke getuigenissen uit het oude Egypte beantwoordt aan de conventies en strikte canons waarvan de basisprincipes in drieduizend jaar geschiedenis nauwelijks zijn veranderd. Naast deze bijzonder gecodificeerde kunst bestaan echter ook vrijere vormen, waarin de creativiteit van de kunstenaars volop tot uiting komt. In sommige Thebaanse graven van het Nieuwe Rijk (ca. 1550-1069 v.Chr.)¹ ziet men naast de klassieke voorstellingen van de overledenen en hun families ook afbeeldingen van nevenfiguren (dienaars, boeren, ambachtslui...), met meer individuele of soms karikaturale trekken, zoals lelijk, kaal, een kromme rug enzovoort. De kunst van de figuratieve ostraca van het Nieuwe Rijk demonstreert het beste hoe de Egyptische kunstenaars zich bevrijden van de normen en voorschriften, zowel door de thema's die ze aanroeren als door hun manier om die in afbeeldingen om te zetten.

De term ostracon (ostraca in het meervoud) is afkomstig van het oud-Griekse woord ὄστρακον, wat 'schelp' betekent. Ostraca zijn eenvoudige stukken kalksteen of potscherven waarop de oude Egyptenaren geschreven en getekend hebben². Dat soort materiaal werd gebruikt omdat het in overvloed aanwezig was en bovendien niets kostte, in tegenstelling tot de veel duurdere papyrus. Bijgevolg werden ostraca voornamelijk aangewend voor eenmalig gebruik, gaande van

de bestelling van een raam tot het maken van tekeningen uit puur vermaak. Beschreven en geïllustreerde papyri daarentegen moesten een langere levensduur hebben om bewaard te kunnen worden.

Hoewel dit soort voorwerpen al voorkomen vanaf de eerste dynastie, zoals blijkt uit het ostracon met de afbeelding van een stier en een aap, ontdekt in het graf van Hemaka in Sakkara³, is het grootste deel van de geïllustreerde ostraca toch verbonden met de activiteiten van de bewoners van het dorp Deir el-Medina dat is gelegen op de westelijke oever van Thebe en stamt uit de tijd van de Ramessiden (19^e-20^e dynastie, ca. 1295-1069 v.Chr.)⁴. Deze gemeenschap was een staatsinstelling, onder rechtstreeks bestuur van de vizier, waar ambachtslui woonden die aan de bouw van de koninklijke graven werkten. Duizenden ostraca, met tekeningen of afbeeldingen, zijn teruggevonden in de graven van de bewoners, in de resten van hun huizen, in votiefkapellen, maar vooral op de vuilnisbelt van het dorp⁵. Ook de graven van de Vallei der Koningen leverden een behoorlijk aantal ostraca op, net zoals de hutten van de arbeiders die er werkten en die soms maar voor heel korte tijd werden bewoond⁶. Eveneens op de westelijke oever van Thebe werden nog meer figuratieve ostraca blootgelegd tijdens opgravingen in de tempels van Deir el-Bahari, de graven in de Vallei der Nobelen en in de necropolen van Sheikh Abd el-Qurna en Dra Abu el-Naga⁷.

Detail van ostracon E.6435 (zie p. 88-89).

-
1. In deze catalogus wordt de chronologie gehanteerd van de Louvretonstelling 2002, p. 311
 2. De meeste figuratieve ostraca zijn gemaakt op fragmenten kalksteen, die met inscripties doorgaans op potscherven; zie Minault-Gout 2002, p. 7; Werbrouck 1932, p. 106.
 3. Vandier d'Abbadie 1946, p. 2.
 4. Tent. Louvre 2002, p. 168.

5. Voor meer informatie over de ostraca van Deir el-Medina en hun archeologische context, zie Bruyère 1922-1953.
6. Bijvoorbeeld deze in de onmiddellijke buurt van het graf van Ramses X (KV 54) werden slechts gebruikt vanaf het tweede jaar van het bewind van Ramses IV tot het tweede jaar van het bewind van Ramses V (nauwelijks acht jaar dus). Voor meer informatie over de hutten van de arbeiders en het desbetreffende materiaal, zie Dorn 2011.
7. Minault-Gout 2002, p. 8.

DEIR EL-MEDINA EN DE ‘PLOEG VAN HET GRAF’

De plaats Deir el-Medina, met zijn dorp, zijn tempels en zijn necropolen, ligt aan de voet van het Thebaanse gebergte, in de buurt van de Vallei der Koningen en de Vallei der Koninginnen. De duizenden ostraca met inscripties en afbeeldingen die er werden ontdekt, vormen bovenop de architecturale overblijfselen, een buitengewoon rijke documentatie met betrekking tot het functioneren van de gemeenschap die er woonde.

De stichting van het dorp en de gemeenschap dateert uit het begin van de 18^e dynastie, toen de farao's besloten hun koninklijke necropool over te brengen naar de Vallei der Koningen, een woestijnachtige wadi in de schaduw van de piramidevormige heuvel die boven de linkeroever van de Nijl uitsteekt. Koning Amenhotep I en zijn moeder, koningin Ahmose-Nefertari, werden al snel het voorwerp van een eigen dorpscultus, zoals kan worden afgeleid uit de resten van een kapel die aan hen was gewijd. Die bekendheid is misschien ontstaan omdat zij de stichters van de gemeenschap zouden zijn geweest. De arbeiders en hun families blijken zich echter pas onder Thoetmosis I daadwerkelijk in het dorp te hebben gevestigd. De eerste bewoonde zone die archeologen in de agglomeratie ontdekten, wordt begrensd door een ringmuur van bakstenen gemerkt met een cartouche van deze koning⁸. De zogenaamde gemeenschap ‘van het Graf’⁹ heeft zich tijdens het Nieuwe Rijk voortdurend ontwikkeld en bereikte zijn hoogtepunt in de periode van de Ramessiden (19^e-20^e

dynastie, ca. 1295-1069 v.Chr.), om vervolgens te worden ontmanteld toen de koninklijke necropool meer naar het noorden van het land werd verplaatst¹⁰.

De namen van Amenhotep I (detail van ostracon E.2420, zie p. 38-39).

8. Valbelle 1985, p. 2-4.

9. Minault-Gout 2002, p. 11.

10. Over het verlaten van de site aan het einde van het Nieuwe Rijk, zie: Valbelle 1985, p. 123-125, p. 216-226.

Overzichtsbeeld van de site Deir el-Medina vanuit het westen.

II. DE FIGURATIEVE OSTRACA VAN DE KONINKLIJKE MUSEA VOOR KUNST EN GESCHIEDENIS

OORSPRONG EN ONTVANGST VAN EEN COLLECTIE

De meeste collecties Egyptische oudheden omvatten een of meerdere exemplaren figuratieve ostraca die, traditioneel, bij egyptologen op minder belangstelling konden rekenen dan de ostraca met inscripties²⁴. De Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis van Brussel hebben er niet minder dan drieënzestig²⁵ in hun bezit, een indrukwekkend aantal in vergelijking met andere Egyptische collecties van een gelijkaardige omvang.

De collectie van het Brusselse Museum begon pas echt vorm te krijgen in 1844, met de inschrijving van het eerste Egyptische voorwerp in de inventaris. In de tweede helft van de 19^e eeuw was het aantal aanwinsten veeleer sporadisch. Het was pas in 1900, met de komst van Jean Capart als adjunct-conservator en later conservator, dat de verzameling begon te groeien, meer bepaald dankzij de financiële steun van het Museum aan de opgravingen van Engelse archeologische genootschappen (voornamelijk het Egypt Exploration Fund) in Egypte en de verdeling van de opgegraven stukken zoals dat in die tijd gebruikelijk was²⁶. Tijdens zijn vele reizen naar Egypte kocht Jean Capart af en toe enkele figuratieve ostraca bij handelaars of straatverkoptjes in Caïro of Luxor. Het waren vooral voorbereidende schetsen die een beeld gaven van het werk van de decorateurs van graven en tempels en dat van de architecten van het Nieuwe Rijk. Eerder dan om

hun esthetische waarde werden ze door Capart veeleer verkozen omwille van hun documentaire belang²⁷. Pas in 1928, enkele jaren na de oprichting van de Egyptologische Stichting Koningin Elisabeth²⁸ en zijn benoeming tot algemeen directeur van de Musea, werd de collectie uitgebreid met een eerste figuratief ostracon, wellicht afkomstig uit Deir el-Medina. Het was een groot exemplaar met een mooi verzorgde tekening van een man die een stier leidt²⁹. In de lente van 1930 reisde Jean Capart in het gezelschap van koning Albert I en zijn echtgenote koningin Elisabeth³⁰ naar Egypte. In de ochtend van 25 maart bracht het koninklijk paar samen met hem een bezoek aan de Vallei der Koninginnen, in het bijzonder aan het beroemde graf van koningin Nefertari. Vervolgens leidde de Franse archeoloog Bernard Bruyère, die aan het hoofd stond van de opgravingen in Deir el-Medina en met wie Capart al jarenlang correspondeerde, hen rond op de site en toonde hen een reeks beschilderde ostraca die tijdens recente opgravingen waren blootgelegd. Enkele maanden later beschreef de Belgische egyptoloog dat als volgt: 'De onderzoekers van het Institut Français d'Archéologie Orientale konden tijdens hun systematische opgravingen in de omgeving van Deir el-Medina niet anders dan er terugkeren³¹ en ze hebben tijdens de winter van 1929-1930 op hun opgravingsterrein honderden interessante

24. Doorgaans in het hiëratische schrift, het cursief van het hiëroglifische schrift.

25. In werkelijkheid staan er achtenzestig in de inventaris, maar vijf ervan zijn vandaag niet meer lokaliseerbaar.

26. Voor meer informatie over de vorming van de collectie, zie van de Walle, Limme & De Meulenaere 1980. Ostracon E.736, met een schets van de god Min, werd ontdekt tijdens Engelse opgravingen in de tempel van Hatsjepsot in Deir el-Bahari in 1903-1904.

27. De eerste figuratieve ostraca van de verzameling, in januari 1901 verworven in Luxor, zijn E.365 (twee figuren en een inscriptie), E.366 (grondplan van een huis), E.367 (twee koninklijke figuren) en E.1232

(decoratief schema van een grafwand). In december 1905 koopt Capart bij antiekhandelaar Blanchard in Caïro de ostraca E.2420 (titel van Amenhotep I) en E.2421 (kopie van een inscriptie met de valk Horus). Ostracon E.2904 toont het ontwerp van een plafondversiering voor een graf en werd in 1909 in Luxor aangekocht.

28. Nu het Egyptologisch Genootschap Koningin Elisabeth.

29. E.6314, zie p. 78-79.

30. Bruffaerts 2006.

31. Naar de zones die al in 1912-1913 door Duitse archeologen onder leiding van G. Möller waren onderzocht.

ostraca ontdekt die een duidelijker inzicht verschaffen in het leven van de kunstenaars in de tijd van het Nieuwe Rijk. Jammer genoeg hebben de archeologen deze rijke ader niet kunnen benutten zonder dat er talrijke stukken zijn verdwenen. En zo gebeurde het dat men vorige winter bij de handelaars in Thebe en Caïro fraaie ostraca uit Deir el-Medina³² kon bemachtigen.’

Jean Capart wist onmiddellijk profijt te halen uit die talrijke ‘verdwenen’ stukken en het jaar 1930 luidde het begin in van een aankoopgolf van geïllustreerde ostraca voor de Musea. Dat jaar kocht hij er in Egypte niet minder dan eenendertig, vaak als onderdeel van loten die uit meerdere

Ruïnes van het dorp Deir el-Medina, foto Jean Capart, 1925.

exemplaren bestonden³³. In 1931 en 1932 werden er minder stukken³⁴ gekocht, maar in 1934 werden nog eens achttien nieuwe ostraca aangeschaft, voornamelijk in Luxor³⁵. Daarna was het wachten tot 1938 en 1939, op de aankoop van de laatste drie figuratieve ostraca die de collectie kwamen verrijken³⁶. Deze collectie figuratieve ostraca zorgde tussen 1930 en 1954 voor een reeks belangrijke artikelen, geschreven door Jean Capart en zijn medewerkster

Anoniem, *Koningin Elisabeth in de tempel van Deir el-Medina*, maart 1930 (lavis van Chinese inkt op papier, H.: 63 cm; B.: 52,4 cm, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Bibliotheek van de Oudheid, inv.144.636).

32. Capart 1931, p. 67-68.

33. Een lot met de ostraca E.6374 tot E.6383 werd in Caïro aangekocht (voor een bedrag van 4950 frank); een ander lot, met de ostraca E.6429 tot E.6443 en E.6727 werd in Luxor gekocht. Enkele afzonderlijke aankopen in Luxor vervulden het geheel (E.6369 tot E.6373). Zie: [Anoniem] 1930, p. 192; [Anoniem] 1931, p. 35.

34. Drie exemplaren van onbekende oorsprong worden in 1931 aan het museum geschonken door het Egyptologisch Genootschap Koningin

Elisabeth (E.6415 tot E.6417) en nog een in 1932, afkomstig uit de verzameling van de egyptoloog L. Keimer (E.6573).

35. E.6763 tot E.6767, E.6769 tot E.6770, E.6772 tot E.6780 en E.6797. Deze reeks uit 1934 wordt uitgebreid met ostracon E.6771, gekocht in Caïro, en de ostraca E.6835 en E.6836, in Parijs bij antiekhandelaar Mallon gekocht.

36. In 1938, het prachtige ostracon E.7359, in Brussel gekocht bij de uit Caïro afkomstige antiekhandelaar Khawam, en in 1939 de ostraca E.7424 en E.7625, afkomstig uit de verkoop van de Staring-collectie.

MARCELLE BAUD EN DE OSTRACA VAN DE KONINKLIJKE MUSEA VOOR KUNST EN GESCHIEDENIS

Marcelle Baud (Parijs 1890-Mailhat 1987) werd geboren in een familie van schilders. Ze begon haar carrière als egyptologe en tekenares in 1921, toen ze in dienst trad van het Institut français d'Archéologie orientale in Caïro. Ze was erg geboeid door de Egyptische schilderkunst en raakte al snel bevriend met Jean Capart en zijn medewerkster Marcelle Werbrouck. Capart vertrouwde haar de reproductie van het Thebaanse graf van tuinman Nakht toe dat in 1928 in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis werd onthuld. In de jaren 1930 maakte Marcelle Baud tekeningen en aquarellen van meerdere beeldostraca van de Musea. Voor conservators en restaurateurs zijn het waardevolle documenten die getuigen van de toestand en de kleuren van de ostraca op het moment dat ze in het bezit kwamen van de Musea. Een van de aquarellen toont een beeldostracon met de afbeelding van een tuinierende bok die vandaag echter uit de collecties is verdwenen (E.6376).

III.

DE RESTAURATIE VAN DE OSTRACA VAN DE KONINKLIJKE MUSEA VOOR KUNST EN GESCHIEDENIS⁴⁹

FRANCE OSSIEUR

Ostraca zijn stukken kalksteen, ‘afval’ die door de beeldhouwers van de grafwanden van het Nieuwe Rijk werden weggegooid en die door tekenaars en schilders werden opgeraapt. De meeste stukken uit de collectie van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis zijn ongetwijfeld afkomstig uit het dorp Deir el-Medina, waar door archeologen tussen het einde van de 19^e eeuw en de jaren 1920-1940 duizenden ostraca werden ontdekt in resten van huizen, in votiefkapellen en op stortplaatsen⁵⁰, de vuilnisbakken van die tijd, waar ze vaak gecalcineerd werden.

De kalksteen in de Thebaanse regio is niet altijd van uitstekende kwaliteit en zijn cohesie hangt af van de plaats en de geologische laag waaruit hij wordt gewonnen. Hij kan bijzonder fijn zijn, compact, homogeen en glad als glas. Vaak bevat hij resten van schelpen, silex of kristallisaties die in spleten in de rots zijn gevormd. De kalksteen van mindere kwaliteit is poreus, weinig compact, soms broos en kan in voorkomend geval met zouten in aanraking zijn geweest. Dan heeft hij de neiging te schilferen of, in het geval van heel fijnkorrelige kalksteen, vertoont hij schelpvormige scheurtjes met concentrische randen die aan de jaarringen van een schelp doen denken. We stellen vast dat vooraleer ze als ondergrond door schrijvers en tekenaars werden gebruikt, sommige stukken bewerkt werden⁵¹ of meerdere keren hergebruikt. Om hun tekening aan te brengen maakten de kunstenaars vaak vernuftig gebruik van de vorm van de fragmenten.

Het werk van de restaurateur begint als een onderzoek of een soort puzzel die hem in het beste geval de geschiedenis vertelt van de talrijke sporen die in de loop van zijn bestaan op het ostracon zijn achtergebleven. Dat is in de eerste plaats het werk van de schilder, in realiteit dus de eerste laag die is bedekt door alle andere lagen: deze die afkomstig zijn van het gebruik van het object en de slijtage door de inwerking van de natuurelementen; deze veroorzaakt door het bedolven zijn (afzettingen van zand of aarde, roet of koolstof, diverse vlekken, strepen, scheuren of andere beschadigingen); deze die het gevolg zijn van de archeologische inventarisatie (met inkt geschreven nummer, sporen van potlood of een etiket...) en tot slot deze die veroorzaakt zijn door het verblijf in het museum dat niet altijd van een leien dakje liep. Elke handeling houdt immers een risico in en het komt vaak genoeg voor dat het stuk in vergelijking met zijn aankomst in het museum grote veranderingen heeft ondergaan: breuken, schilfers, inopportune schoonmaak, ongepaste aanbreng op een sokkel, gebruik van fixeermiddelen of consolidanten... Ook andere, onvoorziene gebeurtenissen kunnen een invloed hebben op de duurzaamheid van de museumstukken. Tijdens de Tweede Wereldoorlog bijvoorbeeld werden de ostraca opgeslagen in vochtige kelders, wat sommige in die mate heeft beschadigd dat de tekening vervaagde of zelfs volkomen verdween door het verpulveren van de deklaag.

We hebben meerdere instrumenten ter beschikking om met die verwarrende tekenen om te gaan. Archiefphoto's⁵²

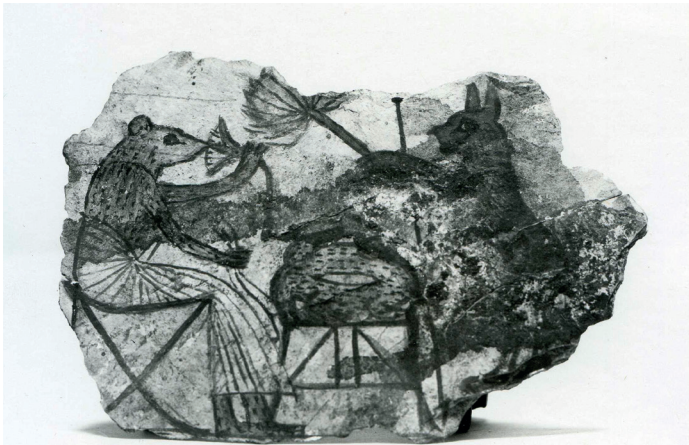
49. France Ossieur en Isabella Rosati, twee restauratrices van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, genoten in 2012 een gespecialiseerde opleiding voor het restaureren van figuratieve ostraca, gegeven door Sophie Duberson en Christine Pariselle, in het C2RMF van het Louvre.

50. Minault-Gout 2002, p. 7.

51. Duberson & Pariselle 2013, p. 70.

52. Doorgaans hoort er een originele foto bij elke oorspronkelijke inventarisatie van het object.

en aquarellen⁵³, als die al bestaan, geven een idee van de vroegere staat van de kleuren en door ze te vergelijken met huidige macrofoto's krijgt men heel wat informatie. Verder zijn er mechanische en chemische testen en, indien nodig, heel grondige laboratoriumanalyses.

Satirisch ostracon E.6727 (zie p.108-109). Foto uit 1933-1934, gemaakt toen het voorwerp werd verworven, en aquarel van Marcelle Baud, daterend uit diezelfde periode.

Het werk uitgevoerd op het satirische ostracon E.6727, een van de meesterwerken uit de collectie, toont op fantastische wijze hoe een restauratie kan bijdragen tot een beter begrip van dit soort objecten. De oude foto en het aquarel laten zien hoe de staat van het object compleet verschilt van het huidige aspect. Een grote, grijsachtige vlek, bestaande uit verschillende lagen, loopt horizontaal over de tekening. Zwarte aanslag op de oppervlakte en witte vlekken vormen een laag die de figuur van de kat verdoezelen. Op de foto is de linkerpoot bijna niet te zien. Belangrijker nog, het lichaam van de kat was geschilderd, terwijl vandaag alleen nog de kop gekleurd is. De pluimen van de waaier hadden wellicht ook een meer uitgesproken bruine kleur, zeker als we de huidige staat vergelijken met de tekening van Marcelle Baud.

De inventarisfiche geeft aan dat het ostracon 'in juli 1933' werd behandeld. Doorgaans hield zo'n 'behandeling' in dat er een laag fixeermiddel werd aangebracht, iets wat men op bijna elk ostracon van de collectie aantreft. Die fixeerlaag werd aangebracht bovenop de vuile afzettingen waardoor die tot diep in de steen zijn doorgedrongen. De keerzijde van het stuk toont nog een dikke, glanzende laag en sporen van roet, wat niet het geval is voor de zijde met de afbeelding. Het oppervlak met de afbeelding werd bijna in zijn totaliteit van de oude fixeerlaag ontdaan. De ingedrongen vuilresten bleven, maar de kleuren, zoals die van de vacht van de kat gingen helaas verloren. Het stuk heeft dus nog minstens twee oudere behandelingen ondergaan vóór de tussenkomst in 2012.

De reiniging rond de verfstreken, met een propje watten op een tandenstoker, gedrenkt in warm, gedemineraliseerd water, en aceton onder een binoculair vergrootglas, was minutieus. Er werd rond de afbeeldingen gegaan zodat er geen pigment verloren ging. De andere kant is intact gebleven: dat oppervlak draagt tekst noch tekening en is een getuige van de sedimenten en het roet die er zich op

53. Aquarellen gemaakt door Marcelle Baud in de jaren 1930-1940. De meeste ostraca die vandaag worden gerestaureerd, werden tussen 1930

en 1940 door de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis aangekocht.

Toestand van het ostracon voor tussenkomst in december 2012 en zijn achterzijde.

hebben neergezet. Ook de laag fixeermiddel op de keerzijde werd ongemoeid gelaten.

De restauratie heeft meer inzicht verschaft in het kleurenspeel van de kunstenaar⁵⁴. De contouren van de afbeeldingen zijn in rood oker geschilderd. Dat is de dominante

kleur van de gebraden gans, de lendendoek van de hooggeplaatste muis en de randen van de waaier waarvan de pluimen een aangelengde, erg heldere bruine kleur hebben en de handgreep een donkerder bruin. De lotusbloem is geschetst in oker en de details in grijs en zwart. De bruine lijn geeft de kop en het lichaam van de kat een levendig aspect door het aanbrengen van krassen die zichtbaar zijn onder de grijze verf van de vacht. Dit verleent de kleur meer warmte en geeft een grijze kleur vermengd met rood oker. De omtrek van het oog van de kat is met zwarte 'inkt'⁵⁵ op het grijs aangebracht. Het lichaam van de muis is afgelijnd in zwart, met uitzondering van enkele bruine pigmenten boven op de kop en op de rechterpoot. De buik is niet omlijnd. De vacht in uitlopende grijze tinten is doorspekt met kleine zwarte streepjes en de zwarte omlijning van het oog contrasteert schril met de lichtere kop. De onderste rand van het ostracon, dat helaas onvolledig is, werd door de schilder als basislijn voor zijn personages gebruikt. Hij heeft zelfs gebruikgemaakt van het reliëf om de muis comfortabel in zijn stoel te laten zitten.

Zoals we kunnen vaststellen is deze tekening gedetailleerd en erg goed opgebouwd. Het is niet slechts een snelle schets, maar een afgewerkte schildering van een kunstenaar. Het is een miniatuurwereldje om te ontcijferen, een wereld die een heel ander beeld schetst van het dagelijkse leven in het oude Egypte en die in schril contrast staat met de wereld van de gigantische werven die nodig waren voor het bouwen van de graven.

54. Voor foto's van het ostracon na restauratie, zie p. 100 en 109.

55. Étienne, Pariselle & Rerolle 2007, p.101.

DE ZEGEVIERENDE RAMSES III

Dit ostrakon is een van de meesterwerken van de Egyptische collectie van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis. Hij beeldt een koning af die zijn vijand verslaat en is een prachtige tekening van uitzonderlijke kwaliteit. De inscriptie bovenaan rechts vermeldt de namen van koning Ramses III (ca. 1184-1153 v.Chr.), gevolgd door de legende: 'Hij die de vijandige landen verplettert en de leiders doodt'. De tekening is de perfecte uitbeelding van die korte tekst. Met een wijds gebaar heft de farao achter zijn rug een kort, sikkelvormig wapen dat door de Egyptenaren *chepesj* wordt genoemd. Met zijn linkerhand bedwingt hij, door hen bij het haar te grijpen, een groepje geknielde vijanden die hun armen naar hem uitstrekken als teken van verering en om zijn medelijden op te wekken. De tekenaar benadrukt de fysionomie van de Aziaten door hen af te beelden met een grote haviksneus, een lange baard en een wijkend voorhoofd, zoals dat gebruikelijk was volgens de canons voor raciale stereotypen in de Egyptische beeldkunst. Wat betreft het exacte aantal gevangenen zorgt de tekenaar voor de nodige verwarring: hoewel er negen gezichten te zien zijn, misschien een verwijzing naar de 'Negen Boogvolkeren', de traditionele vijanden van Egypte, zijn er slechts vier armen, benen en rompen afgebeeld, schuin naast elkaar om een idee van diepte te scheppen. Het beeld van de gevangenen is dus totaal onwerkelijk, de doelbewuste vaagheid wat betreft hun aantal contrasteert sterk met het

unieke beeld van de zegevierende koning, die het tafereel domineert en het structuur verleent. Een dergelijk contrast herinnert aan de gangbare regels voor de krijgsverhalen in de Ramessidische tijd. Volgens deze regels overwint de koning, een door de goden geïnspireerde held en de incarnatie van de orde, in zijn eentje de enorme, chaotische en ongedifferentieerde menigte vijanden van Egypte. Bovendien is het gezicht van een van de vijanden in vooraanzicht getekend, in tegenstelling tot dat van de farao dat beantwoordt aan de klassieke regels van de Egyptische kunst. Dit is een afwijking van de conventies waardoor de Aziaten visueel buiten de culturele sfeer van Egypte worden geplaatst en de wereld die beheerst wordt door de *Maät*, een filosofisch concept dat harmonie en kosmische orde betekent.

De zeer ervaren tekenaar heeft op een erg uitgebalanceerde wijze gebruikgemaakt van de beschikbare oppervlakte van het stuk kalksteen. Door middel van lange rode strepen, met als spil de diagonale lijn van de arm van de koning, bracht hij structuur in de tekening aan, en de details zijn met een verbluffende regelmaat en vaste hand getekend. De kunstenaar baseerde zich wellicht op het reliëf van een tempelpyloon, waarop een koning zijn vijanden afslacht en Egypte beschermt tegen de chaos die het land voortdurend bedreigt.

.....
Werbrouck 1939, p. 43, fig. 23; Brunner-Traut 1956, p. 5, 12, nr. 8; Tent. Brussel 1966, p. 35, nr. 58, afb. 24; Swan Hall 1986, p. 39, fig. 75; Balty e.a. 1988, p. 24; Lefebvre & Van Rinsveld 1990, p. 135, fig. 56; Minault-Gout 2002, p. 76-77, fig. 52; Tent. Brussel 2002, p. 173, nr. 117; Tent. Hamm 2004, p. 62, nr. 56.

Beschildeerde kalksteen.
H.: 18 cm; B.: 15,2 cm.
Nieuwe Rijk, 20^e dynastie, rond 1184-1069 v.Chr.
Herkomst onbekend, wellicht de Thebaanse regio;
gekocht in Caïro, 1938.
Brussel, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, E.7359.

E7359

VROUW ONDER EEN PRIEEL MET WIJNRANKEN

De afbeelding van de vrouw neemt in de creaties van de Thebaanse tekenaars van het Nieuwe Rijk een heel belangrijke plaats in. Het tafereel van dit ostracon, helaas slechts een fragment, is bekend en heeft meerdere varianten die erop lijken, afkomstig uit Deir el-Medina. Doorgaans tonen deze tekeningen een vrouw, zittend op de rand van een bed met poten die vaak de vorm hebben van de god Bes, de beschermer van de geboorte en het moederschap. Ze is rijkelijk gekleed en getooid, en soms in het gezelschap van een zuigeling en een dienstbode die haar voedsel en drank brengt. Om het intieme karakter van dit tafereel nog te versterken, wordt het bed vaak onder een soort lichte kiosk of pergola geplaatst, begroeid met wijnranken of slingerende winde. Deze ostraca zijn duidelijk gekoppeld aan de sfeer van bevalling en borstvoeding. Ze werden misschien gemaakt bij geboorten, om de bescherming van de god Bes over de moeder af te roepen, en met als opwekkend effect de druiven, waarvan de cultuur in het oude Egypte geassocieerd wordt aan de god Osiris, de god van de doden, maar ook die van de wedergeboorte en de vruchtbaarheid.

De wijnranken op dit ostracon werden met een snelle, losse hand getekend. De bladeren aan de wijnrank, niet meer dan een gebogen rode lijn, hebben een onderbroken zwarte omtreklijn en tonen een zandlopervorm terwijl de ovale druiventrossen bestaan uit kleine stippen van dezelfde kleur. De bladeren en vruchten tussen deze donkere accenten zijn ingekleurd met een heel zacht roze dat nauwelijks contrasteert met de okerkleurige ondergrond van het stuk kalksteen. De jonge vrouw, omwikkeld met een breed vallende sjaal, draagt een zware pruik met lokken die soepel op haar schouders vallen. Een kleine kegel parfum, een teken van blijdschap, staat op de bovenkant van haar hoofd. Afgaande op enkele vage lijnresten is het mogelijk dat er zich achter haar een dienstbode bevond die misschien bezig was met haar kapsel, en dat er voor het bed nog een ander personage tegenover haar stond, met offergaven of bloemruikers.

.....
 Werbrouck 1953, p. 98; Brunner-Traut 1956, p. 70, 72; Tent. Brussel 1966, p. 30, nr. 34; Lefebvre & Van Rinsveld 1990, p. 137; Tent. Treignes 2004, p. 66, nr. 86. Voor een gelijkaardige afbeelding van de druivenbladeren: Peterson 1973, taf. 72, nr. 136. Voor soortgelijke taferelen: Rigault 2013.

Beschildeerde kalksteen.
 H.: 10 cm; B.: 17 cm.
 Nieuwe Rijk, 19^e-20^e dynastie, rond 1295-1069 v.Chr.
 Wellicht uit Deir el-Medina;
 gekocht in Luxor, 1934.
 Brussel, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, E.6778.

INDEX VAN INVENTARISNUMMERS

E.365 • 18 n. 27 | E.366 • 18 n. 27; 52-53 | E.367 • 18 n. 27 | E.736 • 18 n. 26; 46-47 | E.1232 • 16; 18 n. 27; 54-55 | E.2395 • 14 | E.2420 • 10; 18 n. 27; 38-39 | E.2421 • 18 n. 27; 40-41 | E.2903 • 34-35 | E.2904 • 15; 18 n. 27; 56-57 | E.6314 • 18 n. 29; 78-79 | E.6369 • 6; 19 n. 33; 106-107 | E.6370 • 19 n. 33 | E.6371 • 13; 19 n. 33; 84-87; 92-93 | E.6372 • 19 n. 33; 82-83 | E.6373 • 4; 19 n. 33; 124-125 | E.6374 • 19 n. 33; 32-33 | E.6375 • 19 n. 33; 36-37 | E.6376 • 19 n. 33; 22 | E.6377 • 19 n. 33; 99-97 | E.6378 • 19 n. 33; 112-113 | E.6379 • 17; 19 n. 33; 21; 114-115 | E.6380 • 19 n. 33; 98-99 | E.6381 • 19 n. 33 | E.6382 • 19 n. 33; 64-65 | E.6383 • 19 n. 33; 68-69 | E.6415 • 19 n. 34; 84-85 | E.6416 • 19 n. 34 | E.6417 • 19 n. 34; 78-79 | E.6429 • 19 n. 33; 50-51 | E.6430 • 19 n. 33; 94-95 | E.6431 • 19 n. 33; 44-45; 76-77 | E.6432 • 19 n. 33 | E.6433 • 19 n. 33 | E.6434 • 19 n. 33; 82-83 | E.6435 • 8; 19 n. 33; 88-89 | E.6436 • 19 n. 33; 26; 80-81 | E.6437 • 19 n. 33 | E.6438 • 19 n. 33; 72-73 | E.6439 • 19 n. 33; 74-75 | E.6440 • 19 n. 33; 72-73 | E.6441 • 19 n. 33; 120-121 | E.6442 • 19 n. 33; 110-111 | E.6443 • 19 n. 33; 58-59 | E.6573 • 19 n. 34; 21; 102-103 | E.6727 • 19 n. 33; 21 n. 46; 24-25; 100; 108-109 | E.6763 • 19 n. 35; 102-103 | E.6764 • 19 n. 35; 122-123 | E.6765 • 19 n. 35; 116-117 | E.6766 • 19 n. 35; 118-119 | E.6767 • 19 n. 35; 50-51 | E.6769 • 19 n. 35; 21 n. 43; 104-105 | E.6770 • 19 n. 35; 70-71 | E.6771 • 19 n. 35 | E.6772 • 19 n. 35 | E.6773 • 19 n. 35 | E.6774 • 19 n. 35 | E.6775 • 19 n. 35; 90-91 | E.6776 • 19 n. 35; 48-49 | E.6777 • 19 n. 35 | E.6778 • 19 n. 35; 21 n. 43; 60; 62-63 | E.6779 • 19 n. 35 | E.6780A 19 n. 35; 20; 56-57 | E.6797 • 19 n. 35; 92-93 | E.6835 • 15; 19 n. 35; 66-67 | E.6836 • 19 n. 35; 118-119 | E.7359 • 16; 20 n. 36; 30-31 | E.7424 • 20 n. 36; 28; 42-43 | E.7625 • 20 n. 36

FOTOVERANTWOORDING

Alle foto's in dit boek zijn van ©kmkg-mrah, met uitzondering van p. 11-12: foto's S. Connor; p.13 (links): naar Davis 1912, Pl. XXIV; p. 19 (links): foto Egyptologisch Genootschap Koningin Elisabeth, cliché proj. 5343; p. 72: foto Egyptologisch Genootschap Koningin Elisabeth, 25.969.

DANKWOORD

Onze dank gaat uit naar de collega's van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis die bij het samenstellen van dit boek hebben geholpen: mevrouw Greet Van Deuren, mijnheer Raoul Pessemier en mevrouw Iona Thys (Fototheek) die met hun prachtige foto's voor het eerst de schoonheid van de ostraka van de Musea wisten vast te leggen; mevrouw Isabella Rosati (restauratrice bij de Afdeling Oudheid) voor haar beschikbaarheid en haar minutieuze restauratie van verscheidene van de mooiste ostraka van de collectie; mevrouw Katrien Meuleman voor de Nederlandse vertaling en mijnheer Wouter Claes (Bibliotheek kmkg) voor het zorgvuldige en deskundige nalezen ervan. Ook danken wij mijnheer Simon Connor voor zijn foto's van Deir el-Medineh en de weg naar de Valleï der Koningen. Tot slot gaat onze dank ook uit naar de medewerkers van Éditions Racine/Lannoo: mevrouw Anne Brutsaert, mevrouw Aikaterini Chronopoulou en mevrouw Michelle Poskin. Zij deelden onmiddellijk ons enthousiasme voor de kunst van de Egyptische tekenaars en het was een plezier met hen samen te werken.

Ze hebben allemaal de eeuwige erkentelijkheid van de 'schrijvers van de contouren' verworven!

Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis. www.kmkg.be

Dit boek verschijnt bij Éditions Racine gelijktijdig in het Frans (ISBN 978-2-87386-862-8).

Grafisch ontwerp en lay-out: Aikaterini Chronopoulou. www.aika-design.com

Vertaling uit het Frans: Katrien Meuleman

www.lannoo.com

Schrijf u in voor onze nieuwsbrief en ontvang regelmatig informatie over onze nieuwe uitgaven en activiteiten.

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

© Uitgeverij Lannoo nv, Tiel, 2013

D. 2013, 6852. 23

NUR 646

Wettig gedeponeed: september 2013

ISBN 978-2-87386-863-5